

ZALMOXIS ȘI CERCETĂRILE LUI MIRCEA ELIADE

Religia este unul dintre fenomenele cele mai originale ale vieții spirituale geto-dace. Scriitorii greci și latini îi deosebeau pe geți și pe daci de celelalte triburi tracice, și chiar de alte neamuri ale Europei prin particularitățile credințelor religioase și — aș adăuga — prin forța acestor credințe.

Totuși informațiile transmise din antichitate nu luminează decât unele aspecte ale acestor credințe ; acelea care au atras mai mult atenția lumii greco-romane. Aceste date sînt mai puțin numeroase decât cele cu privire la tracii din Sud, mai aproape de civilizația greacă, poate și din punctul de vedere al credințelor religioase. Mai mult chiar decât atît : informațiile ajunse la noi prin filieră greacă sau romană sînt aproximative, dacă nu chiar deformate, ca rezultat al insuficienței cunoașterii și a inadecvatei înțelegeri a fenomenelor interpretate. Așa se face că cercetările asupra religiei geto-dace, deși începute de multă vreme, nu au ajuns la un consens, nici chiar în ceea ce privește structura acestor credințe. Una dintre figurile cele mai controversate ale religiei geto-dace este aceea a lui Zalmoxis.

În monumentală sa lucrare *Getica*, Vasile Pârvan dădea, acum mai bine de jumătate de veac, o amplă exegeză a religiei strămoșilor noștrii. Investigația sa era, pentru aceea dată, cea mai pătrunzătoare încercare de descifrare a mărturiilor antice, depășind prin lărgimea orizontului pe cele ale unor iluștrii înaintași străini, ca — de pildă — aceea a marelui lingvist de la Viena W. Tomaschek, a cunoscutului filolog german și prieten al lui Nietzsche, Erwin Rohde, sau a istoricului și arheologului bulgar G. Kațarov. Vasile Pârvan a abordat însă problema religiei geto-dace dintr-un punct de vedere „spiritualist stoic” — cum observa Lucian Blaga : „Religia geto-dacilor echivalează în interpretarea lui Vasile Pârvan cu un fel de proiecție subiectivă a unui suflet preocupat de cele mai sublime probleme”. Pârvan vedea o deosebire structurală a religiei geto-dace în raport cu aceea a tracilor din Sud. Aceștia din urmă părăsiseră

structura indo-europeană originară a credințelor lor de caracter ceresc (uranian), atunci când, ajungând în contact cu civilizația mediteraneeană, au acceptat străvechi culte ale fecundității de caracter „chthonian” (de la cuvântul grec *chthôn* „pământ”), de origine preindo-europeană. Vasile Pârvan credea de asemenea că, spre deosebire de tracia din Sud, geții nu erau politeiști, ci „henoteiști”: „Ca zeu atotcuprinzător al cerului, Zalmoxis, ca și Zeus, este stăpînul fulgerului... Nu cunoaștem la geți nici zei locali și nici zeițe, ca la traci. Nu există decît un singur zeu”.

După al doilea război mondial, învățatul clujan I. I. Russu a publicat un amplu studiu, închinat exclusiv religiei geto-dacilor. I. I. Russu așează discuția în cadrul ei firesc: „Fiind traci și indo-europeni, geții aveau același sistem (în linii mari) politeist și antropomorfic. Acesta este rezultatul dobîndit prin criterii comparative și general istorice, pe care nu-l infirmă, ci îl întărește materialul documentar”.

Recent Mircea Eliade a închinat un studiu special lui Zalmoxis. Rezultatele cercetării sale, sînt de un interes ieșit din comun. În cele ce urmează voi încerca să prezint cîteva dintre problemele cele mai interesante puse de acest studiu.

Nu este în intenția mea de a prezenta cititorilor personalitatea lui Mircea Eliade, ca istoric și ca filozof al religiilor. Opera sa vastă, începută în țară înainte de război, cu o serie de cursuri la Universitatea din București, a continuat în străinătate, în special în Statele Unite, unde Mircea Eliade, începînd din 1956, este profesor la Universitatea din Chicago. În prefața la ultima sa lucrare, monumentală *Istorie a credințelor și ideilor religioase (Histoire des croyances et des idées religieuses, Paris, Payot)*, din care au apărut volumele întîi și doi (1976, 1978), Eliade își dezvăluie vastul orizont al interesului său: „Consider că orice cercetare istorică implică o anumită familiaritate cu istoria universală; în consecință, cea mai riguroasă „specializare” nu dispensează pe învățat de obligația de a situa cercetările sale în perspectiva istoriei universale... Este vorba de fapt de a nu pierde din vedere profunda și indivizibilă unitate a spiritului uman.”

Înainte de a releva unele dintre aspectele noi ale problemei *Zalmoxis* puse în evidență de studiul lui Mircea Eliade, să facem o scurtă sumă a cunoștințelor noastre despre această figură a religiei geto-dace.

Zalmoxis era divinitatea principală a geților. Izvoarele antice indică acest zeu ca pe cel mai important din religia lor. Într-un pasaj din Herodot se găsește chiar afirmația că geții „credeau că nu există alt zeu decît al lor”, ceea ce i-a făcut pe unii cercetători, dar mai ales pe diletanți, să vorbească de un „monoteism geto-dacic”. Dar, așa cum s-a observat de multă vreme, mărturia Părintelui Istoriei se înserează între altele referitoare la credințele politeiste ale unor populații tracice sau netracice, adoratori, ca și geții, ai unor zei considerați ca singurii în raport cu alte divinități de grad inferior.

Elementul caracteristic al cultului lui Zalmoxis este credința în nemurire, credință proprie unor culte numite „de mintuire”. Asemenea culte erau cultivate de un cerc restrîns de „inițiați”, care, prin ceremonii desfă-

șurate după un anumit ritual – adesea rămas secret – întrețineau feroarea mistică a credincioșilor, precum și nădejdea într-o existență după moarte. Cei mai vechi autori greci ne informează asupra caracterului „inițiativ” al cultului lui Zalmoxis.

Ca și alte divinități, Zalmoxis avea o „hagiografie” (adică o biografie mistică). Pe elementele ei se sprijineau ceremoniile de cult. Mesajul zeului se făcea cunoscut, prin intermediul unui „scenariu” religios ca – de pildă – în misteriiile medievale (termenul „scenariu” este introdus de M. Eliade). Iată partea din legenda lui Zalmoxis care stătea la baza unui asemenea „scenariu”, așa cum ne este ea relatată de către Herodot : Zalmoxis „a poruncit să i se clădească o locuință subpămînteană. Cînd locuința a fost gata, el a dispărut din mijlocul tracilor, coborînd în adîncul încăperilor subterane, unde stătu ascuns vreme de trei ani. Tracii fură cuprinși de jale și îl plîneră ca pe un mort. În al patrulea an, el le-a apărut iarăși” (IV 95) Dispariția și renașterea zeului după un interval de timp au fost comparate de către cercetătorii istoriei religiilor cu anumite culte legate de divinități ale vegetației și fecundității, din religile oientală și greacă. Asemenea divinități coborau sub pămînt toamna pentru a-și face din nou apariția primăvara, simbolizînd pieirea și renașterea vegetației și a naturii. Cîteva elemente din legenda lui Zalmoxis, locuința subpămînteană din textul citat mai sus peștera din muntele Kogaionon amintită de Strabo, coborîrea sub pămînt a zeului și „renașterea” sa, sînt tot atîtea indici ale caracterului lui chthonian.

Cultul lui Zalmoxis comporta o doctrină cu privire la viața de dincolo de mormînt (eschatologică), simbolizată și de mitul amintit mai sus, al „morții” și „învierii” zeului. Această doctrină a lăsat o puternică impresie în lumea antică. Geții au primit epitetul de *athanatizontes*, creiat de Herodot pentru a-i caracteriza. Verbul *athanatizein* înseamnă „a face nemuritor”. Sensul acestei „imortalizări” nu este foarte clar, dar ar putea fi apropiat de ideea de „imortalizare” din poemele homerice, Iliada și Odissea, unde anumiți eroi ajung, prin mijloace miraculoase, într-un fel de paradis (Insulele celor Fericiți, Cîmpiile Elizee etc.), unde continuau să ducă o existență după moarte. Herodot relatează că celor inițiați li se promitea, atît lor cît și urmașilor lor, că „nu vor muri, ci vor merge într-un loc anume, unde vor trăi veșnic și vor avea parte de toate bunătățile” (IV 95). Această doctrină pare destul de elementară și este greu de a recunoaște în mărturiile pe care le avem la îndemînă, așa cum au încercat unii învățați, premisele unor credințe spiritualiste, fundamentate pe ideea binomului *trup-suflet*.

Încă insolubilă pare să fie problema esenței acestei divinități. Nu avem încă date suficiente pentru a putea stabili dacă Zalmoxis era o divinitate chthoniană sau uraniană. Ea are o importanță fundamentală pentru caracterizarea religiei geto-dace. O serie de cercetări, în ultima vreme în special prof. I. I. Russu, au căutat indicii în numele însuși al acestui zeu. Astfel, considerînd forma *Zamolxis* ca cea originală, I. I. Russu a apropiat prima parte a acesteia, *Zamol-*, de numele divinității traco-grecești *Semele*, zeita pămîntului, și de acela al zeului vechi-lituanian al pă-

mîntului *Zemeluks*. La baza acestor nume ar sta cuvîntul comun indo-european +g'hem-/ol, din radicalul primar +g'hem- „pămînt”. Este de semnalat totuși apariția antroponimicului *Zalmodegikos* într-o inscripție greacă de la Histria din sec. III î.e.n., care ar pleda pentru forma *Zalmoxis*.

Este însă meritul lui Vasile Pârvan de a fi atras atenția asupra unor elemente uraniene ale cultului lui Zalmoxis. Herodot povestește despre un ritual al geților care dezvăluie această latură a cultului său. „Cînd tună și fulgeră (geții) trag cu săgețile în spre cer și amenință zeul, deoarece cred că (acolo sus) nu este alt zeu decît al lor” (IV 94). Dacă geții urmăreau prin acest gest să amenințe chiar pe zeu, sau dacă, mai degrabă, „se solidarizau cu el, trimițînd alături de el trăznete de săgeți” (cum interpretează tot Vasile Pârvan), nu poate fi precizat din textul acesta, plin de neclarități. Apare însă aici una dintre atribuțiile lui Zalmoxis – dacă de el este vorba – și anume aceea de divinitate a cerului.

În această direcție trebuie poate căutată soluția spinoasei probleme a esenței lui Zalmoxis. El pare să fi avut atît atribuții de zeitate a pămîntului, puse în relief de legenda ascunderii sale sub pămînt, dar și a cerului, așa cum indică unele ritualuri. Ca principală divinitate a geților el a putut cumula atribuții diverse.

În relatările antice, Zalmoxis este înfățișat ca un personaj real, un fel de reformator care a „revelat” o doctrină eschatologică și a întemeiat un cult de inițiere. El figurează ca un personaj uman, cu o existență istorică, în vremea filozofului Pitagora, deci în a doua jumătate a veacului al VI-lea î.e.n. Biografia sa, care cuprinde – așa cum s-a arătat – elementele unui „scenariu” mitic-religios, este încărcată și cu date narative, ținînd de mediul grec-colonial, de unde Herodot și-a cules informațiile.

„Zalmoxis – povestește istoricul grec – a fost sclav la Samos și anume al lui Pitagora, fiul lui Mnesarchos. După aceea, ajungînd liber, strînse bogății mari, și după ce se îmbogăți se întoarse în țara lui” (IV 95). Această anecdotă, în care nu credea nici Herodot însuși, are un vădit caracter explicativ. Izbiți de anumite asemănări dintre doctrina lui Zalmoxis și aceea a lui Pitagora, informatorii lui Herodot căutau să-și explice ideile religioase pe care le regăseau la geți, ca de pildă anumite aspecte, rămase nouă necunoscute, ale credinței în nemurire (amintind poate unele elemente ale doctrinei metempsihozei) sau caracterul inițiativ al cultului.

Studiul lui Mircea Eliade, apărut în volumul *De la Zalmoxis la Ghengis-han (De Zalmoxis à Ghengis-Khan, Paris Payot 1970)*, reprezintă o contribuție hotărîtoare la înțelegerea cultului lui Zalmoxis, prin situarea problematicii în orizontul „universalului”. Cunoașterea fenomenologiei „sacralului” sub aspectele sale general umane, pe de o parte, și a nenumăratelor sale transformări de-a lungul istoriei civilizațiilor, pe de alta, i-au permis marelui învățat să scoată în valoare, din puțînătatea izvoarelor de care dispunem, o serie de indicii prețioase. Vom analiza în cele ce urmează două din problemele noi adăugate de Mircea Eliade la dosarul Zalmoxis.

ȘAMANISMUL ȘI CULTUL LUI ZALMOXIS

Într-un studiu celebru publicat în 1935, etnograful elvețian Karl Meuli a analizat relatările lui Herodot cu privire la religia și la obiceiurile scitice, stabilind pe baza unor comparații cu etnografia unor populații actuale din Nordul Asiei, în special din Siberia, caracterul „șamanic” al civilizației scitice. După cum este cunoscut, o bună parte dintre populațiile septentrionale, din Scandinavia pînă în Siberia, trăiau, pînă în pragul secolului nostru în cadrul unei civilizații de tip „șamanic”. Șamanul poate fi definit ca o persoană instabilă din punct de vedere psihic, care ajunge să capete un ascendent puternic asupra comunității tribale, ca vrăjitor, vraci, profet și preot, putînd deveni chiar conducătorul comunității. Prin tehnici și ritualuri complicate, ținînd atît de magie cît și de religie, șamanul își poate provoca starea de extaz. În asemenea stare, el se consideră posedat de spirite străine, crezînd că sufletul său părăsește trupul pentru a călători în voie în ținuturi străine și chiar în „lumea spiritelor”.

K. Meuli a arătat în mod convingător că în urma contactului dintre coloniștii greci și populațiile nord-pontice, o serie de elemente șamanice au pătruns și în lumea greacă : povestiri despre vraci-vrăjitori, prezicători, pe care grecii înșiși îi puneau în legătură cu Nordul Pontic. Influențe venite pe aceiași cale ar fi atins chiar anumite sectoare ale gîndirii grecești. Legendele despre Pitagora și Empedocle, și ideia însăși de suflet s-au format sub acțiunea acestei influențe.

Caracterul șamanic al civilizației scitice este unul dintre trăsăturile fundamentale pentru înțelegerea acesteia. Arheologii încep să identifice printre obiectele scitice, pînă acum neexplicate ca funcție, piese din „re-cuizita” șamanilor (așa, de pildă, capetele de baldachin, în fapt sceptre șamanice). Existența unei zone șamanice în vecinătatea lumii geto-dace a avut sau nu o înfriurire asupra religiei strămoșilor noștri ? Iată una dintre întrebările la care răspunde Mircea Eliade, în legătură cu cultul lui Zalmoxis.

În cartea sa *Șamanismul și tehnicile arhaice ale extazului* (*Le chamanisme et les techniques archaïques de l'extase*, Paris Payot, 1975, ed. 2), Mircea Eliade a realizat o expunere completă asupra șamanismului, în totalitatea lui, situînd acest fenomen în perspectiva istoriei generale a religiilor. M. Eliade adună o masă considerabilă de documente privind diverse tipuri de șamanism, siberian, nord-american, indonezian etc., supunîndu-le unui examen din punctul de vedere al tehnicilor extazului, al simbolismului și al mitologiei. Această lucrare este una dintre cercetările fundamentale cu privire la religiile primitive. Cu această ocazie, M. Eliade își precizează poziția în discuția cu privire la elementele șamanice în cultul lui Zalmoxis.

După cum se știe, o serie de învățați, ca W. K. C. Guthrie, E. R. Dodds sau W. Burkert, au apropiat figura lui Zalmoxis de personajele legendare cu trăsături șamanice, intrate în literatura greacă prin relatările lui Herodot (de ex. Abaris, Aristeas din Proconnes, Hermotimos din Clazomene). Potrivit aceluiași cercetător, „tehnica” extazului, coborîrea în locuința subpămînteană, prezicerile, dispariția și reapariția din hagiografia lui Zalmoxis ar fi trăsăturile unei morfologii șamanice.

M. Eliade definește însă destul de clar caracterele șamanismului, a cărui inițiere comporta o desfacere a corpului șamanului și o „reînoire” a organelor și a viscerelor sale, înainte de actul morții și renașterii rituale și al călătoriilor extatice. Concluzia sa este decisivă: „Elementele cele mai caracteristice ale cultului lui Zalmoxis (încăperea în care îi primea pe credincioși, banchetul, ascunderea sa în încăperea subterană și reapariția după patru ani, „imortalizarea” sufletului și învățătura despre o existență fericită într-o altă lume) apropie pe Zalmoxis nu de șamani ci de Mistere (adică de cultele misterice grecești)”.

Mircea Eliade nu conchide însă asupra absenței ideilor și practicelor șamanice la geto-daci — și aceasta este o direcție de cercetare ce se anunță fructuoasă. Dimpotrivă, ele sînt sugerate de unele mărturii literare antice. Din acest unghi de vedere, capătă înțeles și o serie de reprezentări artistice, figurate pe obiecte de podoabă getice (armuri de paradă, vase rituale, piese de harnașament etc.), aparținînd unora dintre inventarele mormintelor căpeteniilor tribale din veacul al IV-lea i.e.n., idee sugerată acum aproape jumătate de secol de către A. Alföldi pentru arta scitică.

ZALMOXIS ȘI CARACTERUL SACRU AL REGALITĂȚII GETO-DACE

Mircea Eliade a scos în relief unele date ale mitologiei lui Zalmoxis care aruncă lumini neașteptate asupra caracterului regalității la geto-daci.

Astfel, hagiografia lui Zalmoxis a devenit, după Herodot, un loc comun, repetat de mulți scriitori, pînă către sfîrșitul antichității. O parte dintre datele acestea au intrat în substanța relatării pe care, cîteva secole după Herodot, o face geograful Strabo. Povestirea sa reflectă schimbările petrecute în gîndirea greacă și sporirea considerabilă a orizontului ei etnografic. Povestirea are aceeași structură anecdotică, fixată de Herodot, avînd ca teme povestea stagiului lui Zalmoxis la Pitagora, ca sclav și învățăcel.

Există însă și o serie de elemente noi în relatarea lui Strabo, care indică o tradiție istorică diferită. Aceste elemente marchează evoluția pe care cultul lui Zalmoxis a parcurs-o în perioada post-herodoteică, sau mai precis între Dromichaites și Burebista. Este meritul lui Mircea Eliade de a fi atras atenția asupra lor, subliniind importanța lor istorică. Astfel, după ce istorisește începutul biografiei lui Zalmoxis, Strabo scrie următoarele: „Întorcîndu-se în țara sa, el s-a bucurat de o mare trecere la conducători și la popor, deslușindu-le acestora semnele cerești. În cele

din urmă, l-a convins pe rege să-l facă părtaș la domnie, spunându-i că este în stare să-i vestească voința zeilor. Mai întâi Zalmoxis a devenit preotul zeului celui mai venerat al lor, iar după aceea a fost socotit el însuși zeu... Regele lucra în înțelegere cu el, fiindcă vedea că oamenii sînt mai supuși față de el decît înainte, ca față de unul care le dă porunci după îndemnul zeilor. Acest obicei a dăinuit pînă în vremea noastră ; după datină, mereu se găsea un astfel de om care ajungea sfetnicul regelui, iar la geți acest om era numit zeu" (VII 3, 5).

Din această interesantă pagină, elementul nou este importanța pe care marele preot o capătă în cultul lui Zalmoxis. Putem presupune că aceasta s-a petrecut cîndva după epoca în care Herodot, către mijlocul veacului al V-lea î.e.n., își aduna informațiile. Elementele noi au fost introduse în „scenariul” religios-mitic. Este vorba de identificarea dintre Zalmoxis și preotul său, care era zeificat probabil sub acelaș nume cu zeul, devenind el însuși Zalmoxis. Acest ritual, care – potrivit lui Strabo – s-a repetat și cu marele preot al lui Burebista, Deceneu, a căpătat un te-meii în cult prin introducerea în hagiografia lui Zalmoxis a unor elemente suplimentare. Astfel, datorită virtuților sale magice și profetice, Zalmoxis a fost asociat la domnie. Fiind mare preot și profet, Zalmoxis s-a retras în peștera din muntele Kogaionon, unde nu primea decît pe rege și pe servitorii săi, fiind apoi zeificat. În felul acesta transformarea lui Zalmoxis din mare preot în zeu reprezintă prima dintr-o serie de divizări ale preoților, ce vor repeta de fiecare dată evenimentul mitic primordial.

Confuzia dintre planul uman și cel divin acționa nu numai asupra persoanei marelui preot, ci și asupra aceleia a regelui. Într-unul din dialogurile sale, Platon îl prezintă, prin gura unui trac, pe Zalmoxis drept „regele nostru care este zeu”. M. Eliade observă în această privință : „Tradiția este atestată și la alte triburi tracice : Resos, rege și preot, era adorat ca zeu de către inițiații în misterele sale. Se pot discerne aici trei expresii principale ale unui sistem religios, ale cărui rădăcini coboară probabil în preistoria indo-europeenilor : 1) identificarea, omologarea sau confuzia dintre zeu, rege și marele preot ; 2) tendința de „divinizare” a regilor ; 3) importanța marelui preot, a cărui autoritate, în principiu inferioară aceleia a regelui, se dovedește uneori mai mare”.

Caracterul puternic sacralizat al regalității, special în perioada lui Burebista, este unul dintre elementele caracteristice ale civilizației geto-dace. Aceasta explică poate de ce, odată cu dispariția regelui, o parte din regatul său a fost preluat de către marele preot Deceneu, după care urmașul acestuia, Comosicus, avea să cumuleze atît puterea politică, cît și funcția sacerdotală.